

Ewa K. Czaczkowska¹

0000-0001-5605-2967

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

Prymas Stefan Wyszyński – „antysemita”, „rasista” i „faszysta”. Historia podwójnej manipulacji tekstami z „Ateneum Kapłańskiego”

Informacje o rzekomym antysemityzmie, rasizmie i faszyzmie ks. Stefana Wyszyńskiego, w latach 1932–1939 redaktora naczelnego miesięcznika „Ateneum Kapłańskie”, pojawiają się co pewien czas w przestrzeni medialnej². Są one wynikiem manipulacji, rozumianej jako skryte i celowe oddziaływanie na odbiorców „przez wywieranie na nich wpływu i dążenie do zmiany [...] postaw”, a w efekcie działań, w sytuacji, gdy

---

¹ Ewa K. Czaczkowska – doktor nauk humanistycznych, historyk, publicystka, pisarka. Adiunkt w Instytucie Edukacji Medialnej i Dziennikarstwa na Wydziale Teologicznym UKSW w Warszawie. Członek zespołu redakcyjnego przygotowującego wydanie *Pro memoria* prymasa Stefana Wyszyńskiego. Ekspert naukowy Muzeum Jana Pawła II i Prymasa Wyszyńskiego ds. projektu *Pro memoria*. E-mail: e.czaczkowska@areopag21.pl.

² Pierwsze informacje na ten temat ukazały się w sieci w 2002 roku, http://forum.gazeta.pl/forum/w,28,1643282,1643282,Ateneum_Kaplanskie_rok_1938_zeszyt_1_str_2.html (6.10.2018).

odbiorcy tych działań sobie ich uświadamiają³. Ostatnia fala takich manipulowanych informacji obiegała głównie portale i fora internetowe w latach 2012–2014.

Przedmiotem artykułu jest analiza tych treści oraz ukazanie podwójnej manipulacji, jakiej dopuścili się ich autorzy. W pierwszej części przedstawię, na jakich portalach i forach internetowych oraz przez kogo rozpowszechniane były cytaty przypisywane ks. Stefanowi Wyszyńskiemu. Manipulację polegającą na bezpodstawnym wskazywaniu na ks. Wyszyńskiego jako autora tekstów przedstawię w części drugiej. Natomiast w części trzeciej tekstu wykażę, iż cytaty zostały wyrwane z szerszych kontekstów, których wydźwięk jest odmienny od sugerowanego.

1. Cytaty z rzekomych tekstów ks. Stefana Wyszyńskiego

Z analizy wpisów w Internecie wynika, że historia manipulacji tekstami „Ateneum Kapłańskiego” rozpoczęła się jesienią 2012 roku. Wówczas, 19 listopada 2012 roku, polityk Janusz Palikot na portalu natemat.pl w blogu zatytułowanym *Poletko Pana P. Dziennik Janusza Palikota* zamieścił tekst pt. *Kościół a sprawa polska*. Palikot napisał w nim m.in.:

1933–1939 r. – Kardynał tysiąclecia, Wyszyński, jeszcze jako zwykły ksiądz i teolog był orędownikiem nazizmu i samego Hitlera, co znajdowało wyraz w redagowanych przez niego publikacjach⁴.

Janusz Palikot nie podał jednak żadnych informacji na udowodnienie swego twierdzenia. Natomiast trzy miesiące później, 24 lutego 2013 roku, na portalu forum.gazeta.pl ukazał się komentarz zatytułowany *7 cytatów – Stefan Wyszyński*, który według autora o nicku „bkn6” miał być zestawieniem cytatów z artykułów ks. Stefana Wyszyńskiego.

---

³ W. Babik, *O manipulowaniu informacją w prywatnej i publicznej przestrzeni informacyjnej* <http://www.ktime.up.krakow.pl/symp2011/referaty2011/babik.pdf> (7.06.2019).

⁴ B. Palikot, *Kościół a sprawa polska*, <http://palikot.blog.onet.pl/2012/11/19/kosciol-a-sprawa-polska/> (25.05.2015). W 2018 roku blog już nie istniał.

Oto kilka złotych myśli wielkiego prymasa Tysiąclecia, kardynała Wyszyńskiego, w latach 1938/39, w redagowanym przez niego „Ateneum kapłaństwa” (pisownia oryginalna – przyp. red.):

1. „Rasizm kryje w sobie pewne zdrowe myśli, które dotychczas znane były tylko w szczytym gronie lekarzy i biologów. Dziś przyszedł czas na ich rehabilitację”.
2. „Trudno nie przyznać słuszności twierdzeniom Hitlera, że Żyd pozostał obcym ciałem w organizmie narodów europejskich (...) Żyd zwalcza obcą jego psychice kulturę, wyrosłą na podłożu chrześcijaństwa. Jego przeobrażenie może się dokonać tylko na drodze religijnej przez szczerą, bezinteresowną przyjęcie chrześcijaństwa”.
3. „Hitler jest doskonałym znawcą psychologii tłumu i twórcą nowej, genialnej taktyki”.
4. „Dzisiejsza III Rzesza podjęła tytaniczną próbę realizacji wielkiej idei, która ma przynieść odrodzenie ludzkości. Niemcy stały się obok Włoch rzecznikiem ideologii o zasięgu ogólnoludzkim”.
5. „Zasady wychowawcze nacjonalizmu niemieckiego są WZORCEM dla innych narodów. W nacjonalizmie odbija się dusza Niemiec”.
6. „Dzisiejsza Trzecia Rzesza reprezentuje nie tylko określony system polityczny. Podejmuje ona tytaniczną próbę urzeczywistnienia wielkich idei, mających przynieść odrodzenie ludzkości...”
7. „III Rzesza podjęła tytaniczną próbę realizacji wielkich idei, które mają przynieść odrodzenie ludzkości (...) Trudno nie przyznać słuszności twierdzeniom Hitlera (...) jest twórcą nowej, genialnej taktyki”⁵.

Od ukazania się na forum.gazeta.pl cytaty te, pochodzące rzekomo z tekstów ks. Stefana Wyszyńskiego, redaktora naczelnego „Ateneum Kapłańskiego”, powielane na różnych forach w Internecie zaczęły żyć własnym życiem. Już miesiąc później, 27 marca 2013 roku, te same cytaty pojawiły się w komentarzach na blogu Janusza Palikota, pod wpisem zatytułowanym *Strach czy nie strach?*⁶ Internauta o nicku Stanisław w kilku postach podał cytaty z forum.gazeta.pl, opatrując „przypisem” bibliograficznym: „Autor: Stefan Wyszyński, «Ateneum Kapłańskie», zeszyt 1, 1938, s. 23” oraz komentarzami: „Ze «złotych przemyśleń» późniejszego prymasa i kandydata na «świętego!»”, a także: „«Ateneum Kapłańskie» numer styczeniowy z 1938 r. Redaktorem naczelnym tego

---

⁵ http://forum.gazeta.pl/forum/w,721,142773659,142773659,7_cytatow_Stefan_Wyszynski.html (29.09.2018).

⁶ B. Palikot, *Strach czy nie strach*, <http://palikot.blog.onet.pl/2013/03/27/strach-czy-nie-strach/> (25.05.2015).

piśmidła był wówczas Stefan Wyszyński!!!” oraz „Różne pierdoły ludzie gadają, w zależności od: czasu, miejsca w historii, punktu oparcia dla własnego zadka! Te słowa uważam za: o wiele bardziej szokujące!”.

W kwietniu 2013 roku pod opublikowanym w Internecie tekście *Antysemiccy Polacy ramię w ramię z Hitlerem – nowy wymiar propagandy* ukazał się komentarz internauty o nicku lGuardianall podający te same cytaty, które ukazały się na forum.gazeta.pl, opatrując także „źródłem”: „«Ateneum Kapłańskie» rok 1938, zeszyt 1, str. 23”⁸. Owe „cytaty” pojawiły się także na innych portalach i forach internetowych⁹. Na portalu Jarka Kefira 20 maja 2013 roku ukazał się tekst zatytułowany *Czy prymas Stefan Wyszyński popierał narodowy socjalizm?*¹⁰ opatrzony zdjęciem prymasa i podpisem: „Przysięgam: zasady wychowawcze nacjonalizmu niemieckiego są wzorem dla innych narodów” oraz poniżej: „zawsze wierny słowu”. Na kolejnym zdjęciu prymas Wyszyński został pokazany, niczym przestępca, z zasłoniętymi oczami, obok zaś zamieszczono wspomniane cytaty z odesłaniem do „Ateneum Kapłańskiego” z 1937 i 1938 roku¹¹.

Budowana na tej podstawie opinia o rzekomym antysemityzmie księdza, a następnie prymasa Stefana Wyszyńskiego, którego toczy się proces beatyfikacyjny, trafiła do innych mediów, także do telewizji. Stało się to za sprawą aktora Jacka Poniedziałka, uczestnika programu „Świat się kręci”, który wyemitowano w pierwszym programie TVP, 25 listopada 2013

---

⁷ B. Palikot, *Strach czy nie strach*, <http://palikot.blog.onet.pl/2013/03/27/strach-czy-nie-strach/> (25.05.2015).

⁸ <http://www.wykop.pl/link/1483379/antysemiccy-polacy-ramie-w-ramie-z-hitlerem-nowy-wymiar-propagandy-niemieckiej/#comment-14912583> (25.05.2015).

⁹ Zob. <http://m.interia.pl/komentarze.nld,1023293>; <http://pikio.pl/o-zwiazku-partnerskim-iii-rzeszy-z-kosciolem-katolickim/> (25.05.2015).

¹⁰ J. Kefir, *Czy prymas Stefan Wyszyński popierał narodowy socjalizm Hitlera?*, <https://kefir2010.wordpress.com/2013/05/20/czy-prymas-stefan-wyszynski-popierał-narodowy-socjalizm-hitlera/> (25.05.2015). Autor powołuje się na źródło: <http://www.chojnow.miejsce.me/> (25.05.2015 – link był niedostępny) oraz wikicytaty.

¹¹ J. Kefir, *Czy prymas Stefan Wyszyński popierał narodowy socjalizm Hitlera?*, <https://kefir2010.wordpress.com/2013/05/20/czy-prymas-stefan-wyszynski-popierał-narodowy-socjalizm-hitlera/> (29.09.2018).

roku¹². Poniedziałek powiedział, iż w życiorysie prymasa Wyszyńskiego są „ciemne karty”. Są to – mówił – „bardzo ostre” wypowiedzi – „dosyć antysemityczne” i „wręcz proeugeniczne”, które wyszły „spod jego pióra” jako szefa pisma „Ateneum Kapłańskie”. Dla „udokumentowania” wypowiedzi Poniedziałek odczytał z kartki jeden z przytoczonych wyżej cytatów („Rasizm kryje w sobie pewne zdrowe myśli, które dotychczas znane były tylko w szczupłym gronie lekarzy i biologów. Dziś przyszedł czas na ich rehabilitację”). Obecny w studiu red. Tomasz Terlikowski nie wiedział, iż Poniedziałek dokonał manipulacji¹³. Na efekty telewizyjnego programu nie trzeba było długo czekać. Już 1 grudnia 2013 roku prof. Jan Hartman, na portalu natemat.pl, na swoim blogu *Loose blues Jana Hartmana zapiski nieodpowiedzialne* w tekście *Biała rasa musi przetrwać!*, stwierdził:

Pisał już nieoceniony ks. Pastuszka w słynnym swą miłością do Hitlera – pogromcy Żydów i innego robactwa – „Ateneum Kapłańskim”, pod natchnioną redakcją Prymasa Tysiąclecia Stefana Kardynała Wyszyńskiego: „Rasizm kryje w sobie pewne zdrowe myśli, które dotychczas znane były tylko w szczupłym gronie lekarzy i biologów. Dziś przyszedł czas na ich rehabilitację”. Nieodrodny syn i uczeń Wielkiego Polaka i jego Wielkiego Czasopisma najwyraźniej odrobił lekcję¹⁴.

Na uwagę zasługuje fakt, iż we wpisie Hartman po raz pierwszy pojawia się informacja, iż autorem cytatu jest ks. Józef Pastuszka, a nie ks. Stefan Wyszyński, który jednakże – w ocenie recenzenta – był inspiratorem, wręcz nauczycielem ks. Pastuszki. Hartman podtrzymał więc tezę o antysemityzmie ks. Wyszyńskiego.

Od końca 2013 roku na forach internetowych, także w komentarzach na blogu Jana Hartmana, zaczęły pojawiać się wpisy informujące, że wielane cytaty nie są tekstami prymasa Wyszyńskiego¹⁵. Prawdopodobnie

---

¹² <http://vod.tvp.pl/audycje/rozrywka/swiat-sie-kreci>. O programie pisał m.in. A. Stelmasiak, *Wyszyński oskarżony*, <http://www.niedziela.pl/artukul/109846/nd/Wyszynski-oskarzony> (29.09.2018).

¹³ <http://vod.tvp.pl/audycje/rozrywka/swiat-sie-kreci> (26.05.2015).

¹⁴ J. Hartman, *Biała rasa musi przetrwać*, <http://hartman.blog.polityka.pl/2013/12/01/biala-rasa-musi-przetrwac/> (29.09.2018).

¹⁵ Pisali o tym m.in. internauci o nickach: hahaha, unumlik, Zuzelski – patrz: <http://hartman.blog.polityka.pl/2013/12/01/biala-rasa-musi-przetrwac/> (29.09.2018), a także np. A. Stelmasiak, *Wyszyński oskarżony*, <http://www.niedziela.pl/artukul/109846/nd/Wyszynski-oskarzony> (29.09.2018).

po raz pierwszy prawdziwe źródło cytatów ukazało się w tekście *Czy ksiądz Stefan Wyszyński popierał Hitlera?*, którego autor posłużył się nickiem Zuzelski (czyli jednym z pseudonimów publicystycznych ks. Stefana Wyszyńskiego). Tekst został opublikowany na portalu fronda.pl w sierpniu 2013 roku¹⁶.

Pomimo tych wyjaśnień w sieci nadal ukazywały się nieprawdziwe informacje o cytatach z rzekomych tekstów ks. Wyszyńskiego¹⁷. Jacek Poniedziałek, w lutym 2014 roku, powtórzył je, używając jako „argumentu” w krytyce Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego za przyznanie dotacji, w wysokości sześciu milionów złotych, na budowę Świątyni Opatrzności Bożej, której częścią będzie także Muzeum Jana Pawła II i Prymasa Wyszyńskiego. Na portalu natemat.pl w notatce zatytułowanej: *Minister lekką ręką wydaje 6 milionów na Świątynię Opatrzności Bożej, a twórcom kultury dokręca bolszewicką śrubę* artysta napisał:

Owe 6 milionów złotych pójdzie na jedynie słuszną wystawę o Janie Pawle II (jedną z tysięcy w całym kraju) oraz o zażartym antysemitcie Stefanie Wyszyńskim¹⁸.

W komentarzu do postu Poniedziałka internauta przedstawiający się jako Mirek Drabczyk z Dublina napisał, że „łatwo w sieci znaleźć, co w 1938 roku pisał kard. Wyszyński”, po czym dał tej twórczości „próbkę”, publikując trzy z siedmiu przytoczonych na wstępie cytatów, a podanych na forum.gazeta.pl¹⁹

Nadal nieprawdziwe informacje o źródłach cytatów podawali nie tylko internauci, kryjący się pod nickami, ale także osoby, uważające się za ekspertów. W sierpniu 2014 roku na portalu racjonalista.tv Radosław Czarnecki, przedstawiający się jako doktor religioznawstwa, publikujący na łamach „Przeglądu Religioznawczego”, „Res Humane”, „Dziś”,

¹⁶ Zuzelski, *Czy ksiądz Stefan Wyszyński popierał Hitlera?*, <http://www.frondda.pl/blo-gi/2013/czy-ksiazd-stefan-wyszynski-popiera-hitlera,34627.html> (29.09.2018).

¹⁷ Taki wpis zamieszczono w 2018 roku, <https://m.demotywatory.pl/4875824> (14.09.2018).

¹⁸ J. Poniedziałek, *Minister lekką ręką wydaje 6 mln na Świątynię Opatrzności Bożej a twórcom dokręca śrubę*, <http://jacekponiedzialek.natemat.pl/91109,minister-kultury-lekka-reka-wydaje-6-mln-na-swiatynie-opatrzności-bożej-a-wolnym-tworcom-kultury-dokręca-bolszewicka-srube> (29.09.2018).

¹⁹ J. Poniedziałek, *Minister lekką ręką wydaje 6 mln...*, dz. cyt.

Racjonalista.pl zamieścił tekst *Faszyzmu naszego powszedniego. Część 2. Rasizm jest faszyzmem*²⁰. Czarnecki napisał:

Oto kard. Stefan Wyszyński, Prymas Tysiąclecia, polsko-narodowa ikona oporu przeciwko komunizmowi i krynica cnót moralno-etycznych (jak cały tysiącletni dorobek katolicyzmu i Kościoła w dziejach Polski jest nad Wisłą, Odrą i Bugiem dziś medialnie – bezrefleksyjnie i irracjonalnie – prezentowany) miał stwierdzić, iż „Rasizm kryje w sobie pewne zdrowe myśli, które dotychczas znane były tylko w szczupłym gronie lekarzy i biologów. Dziś przyszedł czas na ich rehabilitację”.

I dalej:

„Trudno nie przyznać słuszności twierdzeniom Hitlera, Żyd pozostał obcym ciałem w organizmie narodów europejskich. Żyd zwalcza obcą jego psychice kulturę, wyrosłą na podłożu chrześcijaństwa. Jego przeobrażenie może się dokonać tylko na drodze religijnej – przez szczerą, bezinteresowną przyjęcie chrześcijaństwa”. Co to jest jak nie pochwała rasizmu i tym samym – faszyzmu²¹.

2. Ksiądz Józef Pastuszka i ks. Paweł Tochowicz – autorzy tekstów w „Ateneum Kapłańskim”

Tylko dwie spośród informacji, które ukazywały się w kontekście przytaczanych cytatów, są prawdziwe. Pierwsza, iż ks. Stefan Wyszyński był redaktorem naczelnym miesięcznika „Ateneum Kapłańskie”²². Druga zaś to ta, że cytaty pochodzą z tekstów, które zostały opublikowane w „Ateneum Kapłańskim” w okresie, gdy jego redaktorem naczelnym był ks. Stefan Wyszyński. Nic więcej.

---

²⁰ R. Czarnecki, *Faszyzmu naszego powszedniego*, <http://racjonalista.tv/faszyzmu-naszego-powszedniego-czesc-2-rasizm-jest-faszyzmem/> (14.09.2018).

²¹ R. Czarnecki, *Faszyzmu naszego powszedniego*, dz. cyt.

²² O tym okresie życia ks. S. Wyszyńskiego oraz o „Ateneum Kapłańskim” zob. M. Laskowska, *Ksiądz Stefan Wyszyński jako dziennikarz i redaktor (1924-1946)*, Toruń 2011; *Ateneum Kapłańskie 1909-2009*, red. K. Rulka, Włocławek 2009; J. Bagrowicz, *Ksiądz Stefan Wyszyński jako redaktor naczelny „Ateneum Kapłańskiego”: z okazji 70 rocznicy święceń kapłańskich*, „Łódzkie Studia Teologiczne” 1994 nr 3, s. 305–312; L. Belzyt, „Ateneum Kapłańskie” – 75 lat istnienia, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej” 77 (1985), s. 11–18; J. Kruszyński, *Ateneum Kapłańskie” na przestrzeni lat czterdziestu*, „Ateneum Kapłańskie” 51 (1949), s. 26–33; P. Nitecki, *Włocławskie dzieje ks. Stefana Wyszyńskiego*, Wrocław 2008.

„Ateneum Kapłańskie” jest pismem kościelnym o długoletnich tradycjach. Ukazuje się w diecezji wrocławskiej od 1909 roku. Przed drugą wojną światową podtytuł czasopisma głosił, iż ukazuje się ono „pod kierunkiem profesorów Włocławskiego Seminarium Duchownego”, a poświęcone jest „Pismu Świętemu, teologii dogmatycznej, apologetyce, teologii moralnej, ascetycznej i pasterskiej, prawu kanonicznemu, liturgice, filozofii, historii, naukom społecznym, pedagogii i sztuce chrześcijańskiej”. Ksiądz Stefan Wyszyński był związany z „Ateneum Kapłańskim” przez kilkadziesiąt lat. Pierwsze jego artykuły i recenzje ukazały się na łamach tego pisma w 1926 roku, gdy odbywał studia doktoranckie na KUL. W 1931 roku decyzją biskupa wrocławskiego Karola Radońskiego, ks. Wyszyński, wykładowca seminarium duchownego we Włocławku, został formalnie stałym współpracownikiem redakcji „Ateneum Kapłańskie”, gdzie zaczął pełnić funkcję sekretarza redakcji.

Rok później, w 1932 roku, został redaktorem naczelnym „Ateneum Kapłańskiego” (po rezygnacji z tej funkcji ks. Bolesława Kunki). Był nim do września 1939 roku. Jak obliczył ks. Piotr Nitecki, od 1932 do 1939 roku, czyli w okresie, gdy ks. Wyszyński był redaktorem naczelnym pisma, ukazało się 68 zeszytów miesięcznika²³. Ksiądz Wyszyński nie tylko redagował „Ateneum Kapłańskie”, ale także dużo w nim publikował. Bibliografia jego artykułów w tym piśmie (publikował także w innych) liczy 240 pozycji, wśród których są artykuły publicystyczne, naukowe, recenzje, sprawozdania, przeglądy prasy, teksty okolicznościowe²⁴. Wyszyński ogłaszał je pod nazwiskiem, ale część, mniej ważnych, podpisywał inicjałami; czasami były one sygnowane przez redakcję lub drukowane bez podpisu.

Wśród niemal 250 artykułów nie ma tekstów, z których pochodzą podane na wstępie cytaty. Nie ma ich, gdyż to nie ks. Stefan Wyszyński był ich autorem. Pochodzą one z tekstów dwóch innych autorów: ks. Józefa Pastuszki oraz ks. Pawła Tochowicza.

---

²³ P. Nitecki P., *Włocławskie dzieje ks. Stefana Wyszyńskiego*, dz. cyt., s. 153.

²⁴ P. Nitecki P., *Włocławskie dzieje ks. Stefana Wyszyńskiego*, dz. cyt., s. 160.

Ksiądz Józef Pastuszka (1897–1989), profesor KUL, twórca i kierownik katedry psychologii ogólnej²⁵ na łamach „Ateneum Kapłańskiego” w 1937 i 1938 roku opublikował w trzech częściach tekst zatytułowany *Filozoficzne i społeczne idee A. Hitlera (rasizm)*²⁶. Natomiast artykuł ks. Pawła Tochowicza (1891–1979), profesora seminariów duchownych w Kielcach i Łodzi, pt. *Zasady wychowawcze nacjonalizmu i politycyzmu* ukazał się, w odcinkach, w 1937 roku²⁷.

3. Cytaty w kontekście, czyli prawdziwy sens artykułów

Z tekstu ks. Józefa Pastuszki pochodzą cztery, podane w kolejności jako pierwsze, cytaty²⁸, natomiast z tekstu ks. Tochowicza – jeden²⁹.

---

²⁵ Ksiądz Profesor Józef Pastuszka (1897-1989), http://www.kul.pl/ks-prof-jozef-pastuszka,art_42867 (14.09.2018).

²⁶ J. Pastuszka, *Filozoficzne i społeczne idee A. Hitlera (rasizm)*, „Ateneum Kapłańskie” 40 (1937), s. 329–344, s. 441–453; 41 (1938), s. 23–37.

²⁷ P. Tochowicz, *Zasady wychowawcze nacjonalizmu i politycyzmu*, „Ateneum Kapłańskie” 39 (1937), s. 151–159, 250–263; 40 (1937), s. 367–378.

²⁸ Są to:

1. „Rasizm kryje w sobie pewne zdrowe myśli, które dotychczas znane były tylko w szczupłym gronie lekarzy i biologów. Dziś przyszedł czas na ich rehabilitację”.

2. „Trudno nie przyznać słuszności twierdzeniom Hitlera, że Żyd pozostał obcym ciałem w organizmie narodów europejskich (...) Żyd zwalcza obcą jego psychice kulturę, wyrosłą na podłożu chrześcijaństwa. Jego przeobrażenie może się dokonać tylko na drodze religijnej – przez szczerę, bezinteresowne przyjęcie chrześcijaństwa”.

3. „Hitler jest doskonałym znawcą psychologii tłumu i twórcą nowej, genialnej taktyki”.

4. „Dzisiejsza III Rzesza podjęła tytaniczną próbę realizacji wielkiej idei, która ma przynieść odrodzenie ludzkości. Niemcy stały się obok Włoch rzecznikiem ideologii o zasięgu ogólnoludzkim”.

Ten ostatni cytat ma także dwie inne wersje, zaprezentowane na wstępie: „Dzisiejsza Trzecia Rzesza reprezentuje nie tylko określony system polityczny. Podejmuje ona tytaniczną próbę urzeczywistnienia wielkich idei, mających przynieść odrodzenie ludzkości...” oraz „III Rzesza podjęła tytaniczną próbę realizacji wielkich idei, które mają przynieść odrodzenie ludzkości (...) Trudno nie przyznać słuszności twierdzeniom Hitlera (...) jest twórcą nowej, genialnej taktyki” (ten cytat łączy w sobie nr 3 i 4). J. Pastuszka, *Filozoficzne i społeczne idee A. Hitlera (rasizm)*, „Ateneum Kapłańskie” 41 (1938), s. 23–37.

²⁹ „Zasady wychowawcze nacjonalizmu niemieckiego są wzorcem dla innych narodów. W nacjonalizmie odbija się dusza Niemiec”. P. Tochowicz, *Zasady wychowawcze nacjonalizmu i politycyzmu*, „Ateneum Kapłańskie” 39 (1937), s. 152.

Jest to bowiem w istocie pięć cytatów, gdyż dwa inne są niedokładnymi kompilacjami pierwotnych brzmień tych pierwszych.

Ale co najistotniejsze: cytaty, podane w szerszym kontekście, bez wrywania z niego, nabierają innego treściowo wydźwięku. Nie są poparciem czy gloryfikacją nazizmu, rasizmu czy faszyzmu. Ksiądz Józef Pastuszka pisze wyraźnie:

Rasizm głosi ideologię, a w konsekwencji i etykę naturalistyczną, która nie da się pogodzić ze światopoglądem chrześcijańskim. Jest to etyka biologiczna, nie uznająca ideałów duchowych, etyka siły i korzyści, etyka ekskluzywizmu, głosząca kult własnego, a pogardę innych „rasowo różnych” narodów. Pomiedzy nią a spirytualistyczną etyką chrześcijańską nie może być mowy o pogodzeniu czy wyrównaniu. Są to dwa wrogie światy, dwie odmienne ideologie, z których jedna uznaje wartości duchowe, a druga je neguje³⁰.

W zasadzie ten cytat wystarczyłby za komentarz sprawy. Niemniej przyjrzyjmy się bliżej czterem cytatami, wyrwanymi z liczącego kilkadziesiąt stron tekstu. Autor poddaje w nim wielostronnej naukowej analizie rasizm jako ideologię. W części drugiej artykułu, opublikowanej w 1938 roku, a zatytułowanej *Krytyka idei rasistowskich*³¹ pisze istotnie o biologicznych aspektach idei rasistowskiej, kończąc swój wywód nie tak, jak wyrwany z kontekstu cytat:

Rasizm kryje w sobie pewne zdrowe myśli, które dotychczas znane były tylko w szczupłym gronie lekarzy i biologów. Dziś przyszedł czas na ich rehabilitację,

ale tak:

Rasizm kryje w sobie pewne zdrowe myśli, które dotychczas znane były tylko w szczupłym gronie lekarzy i biologów. Dziś przyszedł czas na ich rehabilitację, wytworzył się życzliwy dla nich klimat duchowy, do ich przyjęcia dojrzała szersza opinia społeczna i one, dotychczas zapoznawane, rozpoczęły swój pochod zwycięski. Wyszły jednak daleko poza granice, wytyczone im przez filozofię i naukę³².

Ksiądz Pastuszka pisze:

---

³⁰ J. Pastuszka, *Filozoficzne i społeczne idee A. Hitlera (rasizm)*, „Ateneum Kapłańskie” 41 (1938), s. 35.

³¹ J. Pastuszka, *Filozoficzne i społeczne idee A. Hitlera...*, dz. cyt., s. 23–37.

³² J. Pastuszka, *Filozoficzne i społeczne idee A. Hitlera...*, dz. cyt., s. 23.

Gdyby idea rasistowska w ujęciu przyrodniczym znalazła zastosowanie w naukach historycznych, w socjologii, w higienie społecznej itp., jej wpływ byłby pożądany, dalej dodając:

Ale rasizm występuje jako światopogląd filozoficzny o uniwersalnym zasięgu. Według niego, psychika ludzka jest wytworem krwi i rasy. Kultura – to funkcja rasy, a człowiek – to zespół czynników witalno-biologicznych. (...) Twierdzenia biologiczne uczynił dogmatami filozoficznymi, prawdy szczegółowe, mające zastosowanie na pewnym drobnym odcinku rzeczywistości, uznał za najwyższe prawa, rządzące życiem ludzkim.

Autor, który jak widać uznaje pewne aspekty rasizmu, krytykuje go m.in. za niedostateczne rozgraniczenie sfery materialnej od duchowej, za to, że prawa biologiczne rozszerza na wszelkie przejawy życia i uznaje za normy najwyższe. A przecież, jak pisze, „duch ludzki nie jest wytworem krwi i rasy”, duch, a nie rasa „jest twórczym czynnikiem kulturalnym”, nosicielami „kultury były różne narody i rasy”. Rasizm przenosi „prawa biologiczne na grunt psychiki ludzkiej. Przekreśla on autonomię i twórczość ducha ludzkiego, czyniąc go funkcją krwi i rasy”³³.

Drugi cytat z tekstu ks. Pastuszki, mający „udowodnić” antysemityzm ks. Stefana Wyszyńskiego, przypomnijmy, brzmiał tak:

Trudno nie przyznać słuszności twierdzeniom Hitlera, że Żyd pozostał obcym ciałem w organizmie narodów europejskich (...) Żyd zwalcza obcą jego psychiczną kulturę, wyrosłą na podłożu chrześcijaństwa. Jego przeobrażenie może się dokonać tylko na drodze religijnej – przez szczere, bezinteresowne przyjęcie chrześcijaństwa.

Tymczasem w całości wywodu nabiera on innej wymowy. Ksiądz Pastuszka, krytykując rasizm z punktu widzenia chrześcijaństwa, które głosi idee odrębności i autonomii ducha ludzkiego, podkreśla, że „w duchowości człowieka, a nie w przynależności rasowej, leży jego dostojność i nieskończona wartość”. Pastuszka uznając słuszność ontycznego zhierarchizowania rzeczywistości, przypisywania wyższości pierwiastkom duchowym i w nich doszukiwania się „kryteriów w wartościowaniu narodów i państw”, jako dowód podaje naród żydowski:

---

³³ J. Pastuszka, *Filozoficzne i społeczne idee A. Hitlera...*, dz. cyt., s. 25nn.

Naród tułaczy, który w ciągu ostatnich dwóch tysięcy lat wielokrotnie zmieniał swe osiedla i swych sąsiadów, który podlegał tylu wpływom politycznym i kulturalnym, mimo to zachował niezmiennione oblicze duchowe. Ta odporność psychiczna nie jest jedynie dziełem rasy i krwi. (...) Wytłumaczenie należy szukać w przyczynach natury duchowej³⁴.

Ksiądz Pastuszka wymienia czynniki, wydarzenia, które w jego przekonaniu sprawiły, iż naród żydowski stał się „odpornym na wszystkie wpływy obcokulturalne, wysubtelniły jego myśl, wzbogaciły uczucie a wolę uczyniły niezwykle giętką i silną”. W sumie – kończy swój wywód –

Trudno nie przyznać słuszności twierdzeniom Hitlera, że Żyd pozostał obcym ciałem w organizmie narodów europejskich. Głosząc idee wyrotowe, stając na czele ruchu komunistycznego, szerząc w literaturze hasła niemoralne a nie są to wypadki sporadyczne, Żyd zwalcza obcą jego psychicznie kulturę wyrosłą na podłożu chrześcijaństwa. Tajemnica tego wrogiego nastawienia do kultury europejskiej leży nie we krwi, ale psychicznie żydowskiej urabianej przez stulecia. Jej przeobrażenie może dokonać się tylko na drodze religijnej – przez szczere, bezinteresowne przyjęcie chrześcijaństwa³⁵.

Opinia ks. Pastuszki jest kontrowersyjna, ale nie można nazywać jej rasistowską, gdyż nie „we krwi”, ale kulturze, który jest wytworem ducha, upatruje różnic między narodami. I trzeba pamiętać, że ostatnie zdanie, dotyczące konwersji, było wyrażone na ćwierć wieku przed soborem watykańskim II, który rozpoczął dialog międzyreligijny Kościoła z judaizmem.

Ksiądz Pastuszka krytykuje także „prawnopaństwowe poglądy Hitlera”, wynikające właśnie z przyjęcia biologicznej koncepcji człowieka, a które prowadzą do organizacji życia zbiorowego opartej na prawie siły, walki o byt, podporządkowaniu słabszych silniejszym, unifikacji ideowej życia zbiorowości³⁶. Autor tekstu zastanawia się nad przyczynami, które sprawiły, że ruch narodowo-socjalistyczny tak szybko rozwinął się w Niemczech, by stwierdzić, że mimo iż idee te „natrąfiły na podatny grunt psychiki niemieckiej, ich zwycięstwo nie byłoby tak łatwe, gdyby

---

³⁴ J. Pastuszka, *Filozoficzne i społeczne idee A. Hitlera...*, dz. cyt., s. 31.

³⁵ J. Pastuszka, *Filozoficzne i społeczne idee A. Hitlera...*, dz. cyt., s. 30–31.

³⁶ J. Pastuszka, *Filozoficzne i społeczne idee A. Hitlera...*, dz. cyt., s. 31.

nie zręczna propaganda, jaką rozwinął Hitler”. Trzeci więc z rzekomych cytatów z tekstu ks. Pastuszki: „Hitler jest doskonałym znawcą psychologii tłumu i twórcą nowej, genialnej taktyki” nie jest w istocie pochwałą Hitlera. W oryginalnym brzmieniu i kontekście ten fragment brzmi bowiem tak:

Jest on [Hitler – przyp. red.] doskonałym znawcą psychologii tłumu i twórcą nowej genialnej taktyki propagandowej. Dzięki niej umiał poruszyć masy. Apelując zaś do prymitywnych instynktów mas, rozbudził potężny ruch polityczny, którym w końcu złamał przeciwnika. (...) Wytworzył nastrój polityczny, który mu umożliwił rzucenie na szalę walki wszystkich rozporządzalnych środków, bez oglądania się na ich godziwość etyczną. Bezkompromisowa walka stała się dogmatem i prowadzona była z bezwzględną brutalnością, gwałt znalazł szerokie zastosowanie w zapasach ideowych. W walkach ideowych-partyjnych zastosowano taktykę, znaną dotychczas jedynie ze strategii wojennej – taktykę ofensywy, ciągłych ataków i całkowitego zniszczenia przeciwnika³⁷.

Ksiądz Pastuszka zauważa, że właśnie zręczna taktyka propagandy i negacji przeszłości pozwoliła Hitlerowi „uzyskać sukcesy na bliższą metę”, ale to nie wystarczy do wytworzenia ideologii państwowej. Zauważa, że zaproponowana Niemcom idea obrony „cywilizacji zachodniej przed komunizmem i przewodnictwo narodu niemieckiego w dziele przebudowy życia społecznego” zapaliły wielu. On zaś uznaje, iż narodowy socjalizm przyczynił się do uniknięcia „niebezpieczeństwa bolszewickiego Europy” i „pod tym względem zasłużył się całej ludzkości”, ale cytat znowu został zmanipulowany. Nie brzmi on tak:

Dzisiejsza III Rzesza podjęła tytaniczną próbę realizacji wielkiej idei, która ma przynieść odrodzenie ludzkości. Niemcy stały się obok Włoch rzecznikiem ideologii o zasięgu ogólnoludzkim,

ale tak:

Dzisiejsza Trzecia Rzesza reprezentuje nie tylko określony ustrój polityczny. Ona podjęła tytaniczną próbę realizacji wielkich idei, które mają przynieść odrodzenie ludzkości. Te idee nadały życiu narodowemu niebywały rozmach, a ustrojowi państwowemu – prężność i dynamikę. Natrafiły one wprawdzie na opór w kraju i wywołały walki wewnętrzne, ale jednocześnie przekroczyły granice państwa

---

³⁷ J. Pastuszka, *Filozoficzne i społeczne idee A. Hitlera...*, dz. cyt., s. 35–36.

i tam zyskały zwolenników. Dzięki temu Niemcy stały się obok Włoch rzecznikami ideologii o zasięgu ogólnoludzkim. Przecistawiając się międzynarodowemu komunizmowi umocniły swoją pozycję polityczną. Mimo tych sukcesów, wydaje się rzeczą wątpliwą by filozoficzne i społeczne idee Hitlera posiadały cechy trwałości. Są jednostronne, krańcowo abstrakcyjne, bo nie liczące się z potrzebami życia i w zasadniczych punktach błędne, bo oparte na fałszywej interpretacji natury ludzkiej.

Ksiądz Pastuszka swój długi artykuł kończy konkluzją:

Ustrój prawno-państwowy, który się nie liczy w prawami życia ludzkiego i człowiekowi narzuca formy sprzeczne z jego naturą wcześniej, czy później załame się pod naporem wewnętrznych sprzeczności.

A taki jest rasizm Hitlera, który

tworzy sztuczne formy, w które chce wtłoczyć jednostkę ludzką i narzucić jej nowe ideały życiowe, które nie posiadają odpowiednika w jej dążeniach naturalnych. Absolutyzując rasę, ideologia Hitlera prowadzi do całkowitego „przewartościowania wartości”. Odrzuca autonomię życia duchowego i prawa biologiczne rozciągą na wszystkie dziedziny życia³⁸.

Z kolei ks. Paweł Tochowicz w 1937 roku opublikował w „Ateneum Kapłańskim”, w trzech odcinkach, tekst pt. *Zasady wychowawcze nacjonalizmu i politycyzmu*. Przeprowadził w nich analizę obu światopoglądów – nacjonalizmu i politycyzmu, w których odbija się „dusza” Niemiec, następnie zbadał „ducha wychowania i kształcenia niemieckiego” poprzez analizę tekstu *Mowy Jochanna Gottlieba Fichtego*, filozofa i pedagoga niemieckiego nacjonalizmu. Ksiądz Tochowicz we wstępie do artykułu pisał:

Ideał życiowy będący natchnieniem wychowania i nauczania w Niemczech pochodzi od Kanta, Fichtego i Hegla. Myśliciele ci ukształtowali ducha oraz umysłowość narodu niemieckiego i pchnęli go na drogi nacjonalizmu i politycyzmu. Nie znajdziemy nigdzie indziej tak typowego nacjonalizmu i politycyzmu, jak w Niemczech wieku ostatniego. Toteż podobnie jak ongiś socjalizm tak dziś nacjonalizm oraz politycyzm niemiecki są wzorem dla innych narodów³⁹.

---

³⁸ J. Pastuszka, *Filozoficzne i społeczne idee A. Hitlera...*, dz. cyt., s. 36–37.

³⁹ P. Tochowicz, *Zasady wychowawcze nacjonalizmu i politycyzmu*, dz. cyt., s. 159.

Myśl tę oddaje, choć nie przekazuje wiernie piąty przytaczany we wstępie cytat:

Zasady wychowawcze nacjonalizmu niemieckiego są WZORCEM dla innych narodów. W nacjonalizmie odbija się dusza Niemiec.

Ksiądz Tochowicz zaś po analizie *Mów Fichtego* konkluduje:

Mowy Fichtego, które uchodzą niejako za ewangelię niemieckiego nacjonalizmu, wywołują, przy bliższym badaniu, zdumienie swoją pustką myślową oraz próżnią zawartych w nich zdań. A jednak *Mowy* wyraźnie zawróciły głowę narodowi niemieckiemu. Fichte nie uznaje dogmatu o grzechu pierworodnym. Człowiek według niego, jest z istoty swej dobry. A jednak Fichte odwołuje się do państwa, ażeby człowieka ujarzmiło i uczyniło go dobrym⁴⁰.

Podsumowanie

Skonfrontowanie rozpowszechnianych w przestrzeni medialnej cytatów z rzekomych tekstów ks. Stefana Wyszyńskiego, które miałyby opublikować w „Ateneum Kapłańskim”, ze źródłami, czyli tekstami, które istotnie ukazały się w tym czasopiśmie, prowadzi do dwóch wniosków. Po pierwsze, autorem tekstów nie był ks. Stefan Wyszyński, ówczesny redaktor naczelny „Ateneum Kapłańskiego”, ale ks. Józef Pastuszka i ks. Paweł Tochowicz. Po drugie, lektura niewyrwanych z kontekstu zdań, ale pełnych tekstów ks. Pastuszki oraz ks. Tochowicza pokazuje, że oskarżanie ich o faszyzm, rasizm czy antysemityzm jest nieprawdą i poważnym nadużyciem. Możemy więc mówić o podwójnej manipulacji dokonanej przez osoby, które rozpowszechniały wskazane cytaty w celu, jak można przypuszczać, zniesławienia prymasa Stefana Wyszyńskiego.

---

⁴⁰ J. Pastuszka, *Filozoficzne i społeczne idee A. Hitlera (rasizm)*, „Ateneum Kapłańskie” 41 (1938), s. 36.

Summary

**Prymas Stefan Wyszyński – „antysemita”, „rasista” i „faszysta”.
Historia podwójnej manipulacji tekstami z „Ateneum Kapłańskiego”**

Informacje o rzekomym antysemityzmie, rasizmie i faszyzmie ks. Stefana Wyszyńskiego, w latach 1932–1939 redaktora naczelnego miesięcznika „Ateneum Kapłańskie”, pojawiają się co pewien czas w przestrzeni medialnej. Ostatnia fala tych informacji obiegła portale i fora internetowe w latach 2012–2014, głównie za sprawą ówczesnego polityka Janusza Palikota, który na swoim blogu napisał, że „Kardynał tysiąclecia, Wyszyński, jeszcze jako zwykły ksiądz i teolog był orędownikiem nazizmu i samego Hitlera, co znajdowało wyraz w redagowanych przez niego publikacjach”. Trzy miesiące później na forum.gazeta.pl ukazało się siedem cytatów rzekomo pochodzących z tekstów ks. Wyszyńskiego, opublikowanych w „Ateneum Kapłańskim”, a mających udowodnić tezę o jego rzekomym również antysemityzmie, rasizmie i faszyzmie. Od tego momentu informacja ta zaczęła żyć własnym życiem – powielana była na różnych forach, portalach, a także w publicznej telewizji. W listopadzie 2013 roku w programie telewizyjnym „Świat się kręci” aktor Jacek Poniedziałek oskarżył prymasa Wyszyńskiego o wypowiedzi „antysemickie” i proeugeniczne.

Zastosowana manipulacja jest dwojakiego rodzaju. Cytaty (w dodatku, czasami zniekształcone) nie pochodzą z artykułów ks. Stefana Wyszyńskiego. Ich autorami byli ks. Józef Pastuszka oraz ks. Paweł Tochowicz. Lektura tekstów, w tym cytatów bez wrywania ich z kontekstu, pokazuje, że autorzy dokonując wielorakiego rodzaju naukowych analiz rasizmu, nacjonalizmu i politycyzmu, z pozycji chrześcijańskich krytykowali poglądy Adolfa Hitlera.

Słowa klucze: manipulacja, Wyszyński, faszyzm, rasizm, Ateneum Kapłańskie

**Stephanus Primate Wyszyński – “anti-semita”, “racist” et “fascist”.
A history of texts ex duplici manipulation “Ateneum Kapłańskie”**

Pieces of information concerning the alleged anti-Semitism, racism and fascism of Rev. Stanisław Wyszyński, who held the position of editor of a monthly periodical “Ateneum Kapłańskie” in the years 1932–1939, appear every now and again in the media. The latest wave of such information swept through internet portals and forums between 2012–2014, mostly due to activity of Janusz Palikot, a politician at the time, who wrote on his blog that “Primate of the Millennium, Wyszyński, when still an ordinary priest and theologian, was a proponent of Nazism and Hitler himself, which was clear from the articles he published”. Three months later seven quotations were posted on the forum.gazeta.pl website – quotations supposedly

taken from Wyszyński's articles, published in "Ateneum Kapłańskie", with the purpose of proving the priest's alleged anti-Semitic, racist and Nazi views. From that moment, the information took on a life of its own and began to appear on numerous forums, portals and in public television. In November 2013 in a TV program "Świat się kręci" actor Jacek Poniedziałek accused Primate Wyszyński of anti-Semitic and pro-eugenics statements. This manipulation is of dual nature. Firstly, the quotations (which were, at times, distorted) do not come from articles by Stefan Wyszyński. They were written by Rev. Józef Pastuszka and Rev. Paweł Tochowicz. The analysis of the actual source articles (including the quotations in their proper context) shows that the authors, while conducting a multifarious scientific analysis of racism, nationalism and politicism, criticized Hitler's views from the catholic standpoint.

Key words: manipulation, Wyszyński, fascism, racism, Ateneum Kapłańskie

Bibliografia

- Ateneum Kapłańskie 1909-2009*, red. K. Rulka, Włocławek 2009.
- Babik W., *O manipulowaniu informacją w prywatnej i publicznej przestrzeni informacyjnej* <http://www.ktime.up.krakow.pl/symp2011/referaty2011/babik.pdf> (7.06.2019).
- Bagrowicz J., *Ksiądz Stefan Wyszyński jako redaktor naczelny „Ateneum Kapłańskie-go”: z okazji 70 rocznicy święcenń kapłańskich*, „Łódzkie Studia Teologiczne” 1994 nr 3, s. 305–312.
- Belzyt L., „*Ateneum Kapłańskie*” – 75 lat istnienia, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej” 77 (1985), s. 11–18.
- Czackowska E. K., *Kardynał Wyszyński. Biografia*, Kraków 2012.
- Czarnecki R., *Faszyzmu naszego powszedniego*, <http://racjonalista.tv/faszyzmu-naszego-powszedniego-czesc-2-rasizm-jest-faszyzmem/>(14.09.2018).
- Hartman J., *Biała rasa musi przetrwać*, <http://hartman.blog.polityka.pl/2013/12/01/biala-rasa-musi-przetrwac/>(29.09.2018).
- Kefir J., *Czy prymas Stefan Wyszyński popierał narodowy socjalizm Hitlera?*, <https://kefir2010.wordpress.com/2013/05/20/czy-prymas-stefan-wyszynski-popierał-narodowy-socjalizm-hitlera/>(29.09.2018).
- Kruszyński J., „*Ateneum Kapłańskie*” na przestrzeni lat czterdziestu, „*Ateneum Kapłańskie*” 51 (1949) s. 26–33.
- Laskowska M., *Ksiądz Stefan Wyszyński jako dziennikarz i redaktor (1924–1946)*, Toruń 2011.
- Nitecki P., *Włocławskie dzieje ks. Stefana Wyszyńskiego*, Wrocław 2008.
- Palikot J., *Kościół a sprawa polska*, <http://palikot.blog.onet.pl/2012/11/19/kosciol-a-sprawa-polska/>(25.05.2015).
- Palikot J., *Strach czy nie strach*, <http://palikot.blog.onet.pl/2013/03/27/strach-czy-nie-strach/>(25.05.2015).
- Pastuszka J., *Filozoficzne i społeczne idee A. Hitlera (rasizm)*, „*Ateneum Kapłańskie*” 40 (1937), s. 329–344, s. 441–453; 41(1938), s. 23–37.

Poniedziałek J., *Minister lekką ręką wydaje 6 mln na Świątynię Opatrzności Bożej a twórcom dokreca śrubę*, <http://jacekponiedzialek.natemat.pl/91109,minister-kultury-lekka-reka-wydaje-6-mln-na-swiatynie-opatrznosci-bozej-a-wolnym-tworcom-kultury-dokreca-bolszewicka-srube> (29.09.2018).

Rulka K., *Publikacje ks. Stefana Wyszyńskiego w „Ateneum Kapłańskim”*, w: S. Wyszyński, *Katolicka nauka społeczna. Wybór artykułów z „Ateneum Kapłańskiego” z lat 1926–1946*, Włocławek 2001, s. 9.

Stelmasiak A., *Wyszyński oskarżony*, <http://www.niedziela.pl/artukul/109846/nd/Wyszynski-oskarzony> (29.09.2018).

Tochowicz P., *Zasady wychowawcze nacjonalizmu i politycyzmu*, „Ateneum Kapłańskie” 39 (1937), s. 151–159, 250–263; 40 (1937), s. 367–378.

Zuzelski, *Czy ksiądz Stefan Wyszyński popierał Hitlera?*, <http://www.fronda.pl/blogi/2013/czy-ksiazdz-stefan-wyszynski-popiera-hitlera,34627.html> (29.09.2018).

http://forum.gazeta.pl/forum/w,721,142773659,142773659,7_cytatow_Stefan_Wyszynski.html.

<http://m.interia.pl/komentarze,nId,1023293>; <http://pikio.pl/o-zwiazku-partnerskim-iii-rzeszy-z-kosciolem-katolickim/>.

<http://www.wykop.pl/link/1483379/antysemicy-polacy-ramie-w-ramie-z-hitlerem-nowy-wymiar-propagandy-niemieckiej/#comment-14912583>.

<http://vod.tvp.pl/audycje/rozrywka/swiat-sie-kreci>.